

*Marie Kamphuis als jonge vrouw,
vermoedelijk 1930.*

1

1932-1935

In het najaar van 1932 maakte ik mijn entree in het wereldje dat thans welzijnswerk genoemd wordt, dat wil zeggen ik begon een opleiding voor maatschappelijk werk. Vierentwintig was ik; met moeite had ik mij ondanks een zwakke gezondheid, losgeworteld uit een beschermd, conservatief en restrictief milieu en nu stond ik voor een nieuw begin. Dat vond plaats op het in de tweede wereldoorlog verwoeste kasteel Hemmen in de Betuwe, dat door de laatste bewoner ervan, baron Van Lynden, vermaakt was aan een vereniging die de langademige, voor de eerste decennia van deze eeuw typerende naam droeg: 'Centraal Bond voor Inwendige Zending en Christelijke Philantropische Inrichtingen' (later '... en Christelijk Maatschappelijk Werk'), waar het Centraal Instituut voor Christelijke Sociale Arbeid, de CICSA zijn beginweek hield. Door mijn ouders, die ook wel eens wilden zien waar hun dochter terecht kwam, gebracht per auto met chauffeur. Maar mij bij aankomst wat onbehaaglijk voelend over deze pater- en maternalistische en kapitalistische zorg, deed ik hen al spoedig de terugtocht aanvaarden.

'Wereldje', dat was het destijds. Misschien hebben latere generaties op grond van enkele geschriften het werk als omvangrijk en voor ieder duidelijk belangrijk gezien. Maar dat was het alleen voor hen die erbij betrokken waren. Het was een gebeuren in de marge van de samenleving. Er waren vier opleidingen, drie (algemeen 1899, prot. christelijk 1926 en r.k. 1921) in Amsterdam en een in Sittard (r.k., 1921). Het totaal aantal leerlingen – studenten was in die tijd een te verheven aanduiding voor onze nederige staat – bedroeg waarschijnlijk niet meer dan enige honderden, waarvan er misschien een kwart in allerlei werk terecht kwam. De opleiding betrof in die tijd en nog vele jaren nadien alleen meisjes van wie de meesten zich na diplomering in het huwelijk begaven en dan mogelijk nog wel eens wat aan hulpverlening of liefdadigheid op bestuurlijk niveau deden, terwijl de overigen met moeite een werkkring zochten. Hierover later meer. Het was dus een marginale groep waar zij die van het bestaan ervan

wisten met respect tegenop of met welwillendheid of meewarigheid op neer zagen.

Daar stond ik dus in Hemmen bij de ontmoetingsweek van de nieuwe eerstejaars en zocht mijn weg in het nieuwe bestaan. Van de opleiding van die tijd kan men niet zeggen dat zij, gemeten met de destijds gangbare maatstaven, een achtergebleven gebied was. Integendeel. Buitenweken bestonden, behalve bij enkele progressieve scholen, niet; deze vorm van kennismaking en introductie was betrekkelijk nieuw. Hoewel op dat fraaie kasteel met zijn park, vijvers, verzorgde bibliotheek en antiek porselein maar een kleine groep nieuwelingen aanwezig was, was het toch een levendig geheel. Bovendien werd in het weekend een reünie van oud-leerlingen gehouden die tevens dienstbaar gemaakt werd aan de voorbereiding van de nieuwe eerstejaars.

De CICSА had bijna vanaf zijn oprichting in een crisis verkeerd. Meer directiewisseling dan goed was; de laatste directeur was er met een leerling en een groot deel van de bibliotheek vandoor gegaan (en dat eerste werd in die tijd uiteraard ernstiger gevonden dan het tweede). Dat alles was niet bevorderlijk geweest voor de goede naam van het instituut. Aan dra. Justina K. Bakker was in 1930 de opdracht gegeven de zaak weer uit het slop te halen en een nieuw begin te maken. Zij had Engels gestudeerd, was een aantal jaren lerares geweest en had een belangrijke sociale vorming gekregen als lid en later medewerkster van de NCVS (Nederlandsch Christen Studentenvereniging), een organisatie die voor de tweede wereldoorlog een wezenlijke bijdrage gegeven heeft aan het vormen van leiders op nationaal en internationaal, op kerkelijk en maatschappelijk gebied. Mens- en maatschappijwetenschappen op universitair niveau waren in die tijd in geen enkel opzicht in staat bij te dragen aan de theorie en de praktijk van de sociale hulpverlening. De directies van deze opleidingen waren in feite autodidact. Onder de programmaonderdelen die de nieuwe directrice invoerde behoorden onder andere de buitenweken. En in de werkwijze iets wat overeenkomst vertoonde met wat tientallen jaren later als evaluatie aangeduid zou worden. Op gezette tijden werd met de leerlingen de inhoud en vorm van de verschillende lessen en het hele programma doorgesproken. Wanneer het oordeel over bepaalde lessen negatief uitviel werd dit met de docenten besproken, ook de leerlingen werden er overigens op gewezen dat ze een beginnend docent wel een kans moesten geven, dat zij evenzeer verantwoordelijkheid droegen voor het welslagen van een les. Maar als de situatie niet verbeterde werd de docent verzocht zich terug te trekken. Financi-

eel was dat niet ernstig, het was een zeer slecht betaald bijbaantje; het prestigeverlies kwetste de desbetreffende – vooral, wat nog wel eens voorkwam, als het een hooggeleerde betrof – vaak in hoge mate. Om dit te voorkomen was er veel tact nodig. Bij de beoordeling van de lessen werd behalve op de inhoud ook vooral gelet op het gegeven of de docent luisteren kon, bereid was vragen te beantwoorden en een gericht gesprek aan te gaan. Uitsluitend hoorcolleges werden niet hoog gewaardeerd.

Keren wij terug naar de kennismakingsweek, op de vorm en inhoud van de opleiding kom ik nog meermalen terug. Dit begin was zeer effectief. Er werden enkele voordrachten gehouden over inhoud en achtergrond van de hulpverlening, er werden excursies gemaakt naar toentertijd zeer bekende kinderbeschermingsinstellingen te Zetten en Hoenderlo, er werd enthousiast gevoldsdanst, gespeeld en gezongen en zelfs de dorpsfanfare kwam ons in het weekend, omdat wij de eerste groep in dit kasteel met zijn nieuwe bestemming waren, een serenade brengen. Relatietrainingen bestonden in die tijd nog niet. Wij vroegen ons niet af hoe wij op elkaar ‘overkwamen’. Maar een vormende waarde, mede door oefeningen in samenwerking en samenspel, kon aan dit geheel toch niet ontzegd worden. De oudleerlingen vertelden van hun werk waarvan bepaalde soorten nu niet meer bestaan. Zoals de middernachtzending, een romantisch aandoevende naam voor prostitutiebestrijding, waarbij de ‘middernachtzending’ postte bij het bordeel of later rondging in de hoerenbuurt, om de prostituant van het binnengaan te weerhouden, terwijl vrouwelijke medewerkers probeerden de prostituée uit ‘het leven’ te halen¹. Alles zonder veel resultaat overigens. Voorts het woningopzicht, waarbij de woninginspectrice probeerde de mensen in speciale woningen, in speciale buurten tot goed wonen te brengen, soms ook

1 De doelstellingen van de Middernachtzending waren nog wel wat ‘breder’, er viel ook onder: bestrijding van geslachtsziekten, pornografie, ontucht, het nieuw Malthusianisme (regeling en beperking van het kindertal) en voorts hulp aan de ongehuwde moeder en haar kind, ook door de zogenaamde vaderschapsacties, het tot stand brengen van alimentaties voor de betrokkenen. Zie bijv. *De Nederlandse Middernachtzendingvereniging, doel en werkzaamheden*, Amsterdam 1940. Van de hand van Rudolf Dekker verscheen in het *NRC Handelsblad* van 11-1-1986 een op archiefmateriaal berustend, uitvoerig artikel over de Nederlandse Middernachtzending. Het is jammer dat in deze informatieve publikatie niets vermeld wordt over de samenhang van dit werk met het internationale ‘abolitionisme’, dat later onder auspiciën van de Volkenbond stond en waarin de in dat hoofdstuk genoemde mr. A. de Graaf een belangrijke rol speelde.

om op tijd de huur te doen betalen². Het waren de mensen die later bestempeld werden als asocialen en nog later als meervoudige probleemgezinnen. Ook dit werk was destijds ploegen op rotsen. Maar op ons maakte dit alles een diepe indruk.

Na dit weekeinde ging de opleiding in Amsterdam verder. De CICSА bewoonde een benedenhuis in de Laïressestraat met vier kamers, twee werden als leslokaal gebruikt, een was er voor de directrice, een voor de administratrice. Dat was alles. Al het overige personeel was slechts voor enkele uren per week aanwezig. De opleiding duurde drie jaren (later drie jaren en vier maanden en tenslotte vier jaren). De CICSА had twee praktijkperioden, één na het eerste jaar, de tweede aan het slot van het derde jaar. Andere opleidingen hadden het gehele derde jaar als praktijkopleiding; de CICSА voelde meer voor een geleidelijke opklimming van moeilijkheden in het praktijkwerk en een intenser afstemming van theorie en praktijk op elkaar. In het eerste jaar waren er wel al praktische vooroefeningen in het doen op een middag of avond per week van club-, volkshuis- of buurt-huiswerk. De hele opleiding omvatte destijds niet meer dan ± 60 leerlingen (tussen de 19 en 40 jaar); het minimum per jaargang was vijftien in verband met de subsidiabiliteit. Een echt beroepsprofiel bestond er in die tijd niet (bestaat het nu wel?). Er waren nauwelijks specialisaties. Opleid werd voor zeer uiteenlopende werkvelden zoals: in- en externe kindbeschermer, reclassering, jeugd-, buurt-huis- en volkshuiswerk, woningopzicht etcetera, terwijl de CICSА de opleiding ook aanraadde voor hen wier toekomstige echtgenoot een sociale of geestelijke taak te vervullen had. CICSА-leerlingen waren dan ook zeer in trek bij theologische studenten. De uiteenlopende doelstellingen waren niet altijd gunstig voor de motivatie van de leerlingen en stelden de opleiders voor een niet gemakkelijke taak. 'Een aardige opleiding vóór het huwelijk', van wat men in Duitsland zo fraai aanduidde als 'höhere Töchter', een soort finishing school', dat was het image, in het bijzonder van de CICSА.

De oudste School voor Maatschappelijk Werk had een meer 'rood' imago. Maar men moet zich dat ook weer niet al te rood voorstellen. Men zal daar wel niet, zoals men mij niet lang geleden in Berlijn bij het 75-jarig bestaan van de oudste Duitse opleiding, de Alice Salomonsschule, nu Fachhochschule, vertelde, als de directrice destijds,

2 Zie: P.H. Hubregtse, De Sociale Taak der Woningopzichteressen, in *Maatschappelijk Werk, opstellen aangeboden aan E. Knappert*, Amsterdam 1930. P.H. Hubregtse, Sociaal Woningbeheer, Geschiedenis en Perspectieven, in: *Problemen van het Maatschappelijk Werk*, Purmerend z.j. (1949).

de beroemde pioniere in Vrouwen- en Vredesbeweging op internationaal niveau, Alice Salomon, met witte glacé handschoenen aan (zoals ook van de leerlingen verwacht werd dat ze gehandschoend waren tijdens de lessen), mensen ontvangen hebben³.

Maar alle opleidingen in Nederland waren in die tijd vooral exponent van het ontwakend sociaal bewustzijn en verantwoordelijkheidsgevoel van het burgerdom, waarbij de dreiging van het rode gevaar ongetwijfeld een belangrijke stimulans geweest is. Typierend in dat verband is dat de vroegere School voor Maatschappelijk Werk, thans Sociale Academie, tot 1904 'Opleidingsinrigting voor Socialen Arbeid' heette en na het jaar 1903 (spoorwegstaking) tot naamverandering overging. Sociaal werd beleefd als socialistisch en dat was een besmet woord. Overigens moet naast het ontwaken van het sociaal bewustzijn van de burger ook het burgerlijk feminisme genoemd worden als motor van wat toen gezien werd als vrouwenberoep en de opleiding daartoe. Aan de wieg van deze oudste opleiding stond een vrouw die ook pionierster in de toenmalige armenzorg was: Mevrouw M.G. Muller-Lulofs⁴.

De opleidingsprogramma's waren bij de verschillende scholen tamelijk uiteenlopend. Gemeenschappelijk was uiteraard de oriëntering op de werkvelden, Sociale Wetgeving, Kinderrecht, Sociale Hygiëne, Maatschappelijke Zorg en nog enkele dergelijke onderwerpen, maar de 'achtergrondvakken' werden vaak zeer verschillend ingevuld. Behalve de magere bijdrage die de mens- en maatschappijwetenschappen van die dagen geven konden, werden ook de zogenaamde vormende vakken van groot belang geacht. Aan deze vakken werd op de School voor Maatschappelijk Werk onder meer inhoud gegeven door kennismaking met de klassieken. De prominente

3 Zie over Alice Salomon: H. Muthetius, *Alice Salomon, die Begründerin des sozialen Frauenberufs in Deutschland*, Köln/Berlin 1958. R. Baron (Hrsg), *Sozialarbeit und Soziale Reform*, Basel, Weinheim 1983. Alice Salomon, *Charakter ist Schicksal; Lebenserinnerungen*, Basel/Weinheim 1983. De hier vermelde situatie speelde vóór 1920, hoe lang dit gebruik geduurd heeft is mij niet bekend.

4 M.G. Muller-Lulofs, Het werk van de vrijwillige armbezoeker, in: *Wat de armbezoeker weten moet*, Amsterdam 1905. M.G. Muller-Lulofs, *Van Mensch tot Mensch*, Haarlem 1916, met grotendeels opstellen van oudere datum, en een artikel: De Opleiding der Vrouw in het Maatschappelijk Werk, gewijd aan de School voor Maatschappelijk Werk.

directrice Emilie Knappert (van 1915-1926)⁵ las met haar leerlingen Dante en Shakespeare. Iets wat sommige ouders de wat schampere vraag ontlokte wat die meisjes daarmee nu moesten beginnen als ze de armen helpen wilden.

Bij de confessionele scholen stond een aantal godsdienstige vakken op het programma die onder andere ook noodzakelijk geacht werden omdat, naar de opvatting van de meesten in deze begintijd, godsdienstige en sociale beïnvloeding bij elkaar hoorden. ‘Het woord bij de daad’ was voor velen die niet zagen dat ze op een geheel oneigenlijke wijze met dit gegeven omgingen, opdracht. Ik kom daar later nog op terug, dit dilemma speelde ook nog rond de jaren vijftig en is na de zeventiger jaren, zij het in geheel andere context, opnieuw actueel geworden. Deze vakken waren voor mij niet erg attractief, in een vorige levensfase was ik al overvoerd met deze materie. Ik noem drie docenten die, op geheel uiteenlopende wijze, wezenlijk indruk op mij gemaakt hebben.

De eerste was dr. J.H. Adriani, destijds secretaris van de Armenraad in Utrecht. Hij had in 1923 in zijn later een aantal malen herdrukte *Voorlezingen over Armenzorg en Maatschappelijk Werk*⁶, een belangrijke bijdrage gegeven tot een wetenschappelijke benadering van het hulpverleners en deed dat ook, hoewel buitengewoon saai, in zijn lessen. De inzichten die ik later zoveel uitvoeriger en beter gedocumenteerd mocht verwerven waren bij hem in beginsel aanwezig. Doelgericht en planmatig werken maar ook de betekenis van een echt menselijke relatie en onder meer van het eerste gesprek werd door hem met nadruk gesteld. Hij was toen al niet jong meer, met grote walrussnorren en opvallend slecht gekleed; soms telden wij de vlekken op zijn pak of stelden met plezier vast dat het naar de stomerij was geweest. Zijn voordracht was monotoon, maar plotseling kon hij de verveling van de les doorbreken door wat nonchalant op het docententafeltje te gaan zitten en tot onze stomme verbazing het toen gangbare cabaretliedje aan te heffen: ‘heb je een hoedje op van de bedeling?’ Dit ter illustratie van door hem verfoeide vormen van

- 5 Zie over Emilie Knappert en de School voor Maatschappelijk Werk in de eerste decennia van deze eeuw: E. C. Knappert, *De School voor Maatschappelijk Werk*, Amsterdam z.j. (1924). *Maatschappelijk Werk, Opstellen aangeboden aan Emilie Knappert*, Amsterdam 1930. M. de Meyer-van der Waerden, *Zoek een ster niet te ver; Emilie Charlotte Knappert, 1860-1952*, Amsterdam 1960. Een aardig artikel over E.C. Knappert is nog te vinden in: A. Salomons, *Herinneringen uit den ouden tijd*, Den Haag, 1957.
- 6 J.H. Adriani, *Voorlezingen over Armenzorg en Maatschappelijk Werk*², Zutphen 1932.

armenzorg. In Den Bosch was een dameshoedenfabriek op de fles gegaan, het burgerlijk armbestuur had de hoeden opgekocht en aan de armen uitgereikt die daardoor voor iedereen herkenbaar waren geworden als mensen die de hand moesten ophouden. Zijn gedegen theoretische uiteenzettingen werden tot ons genoegen vaak geïllustreerd met verhalen uit de praktijk die hij door en door kende. Zo las hij ons eens een brief voor van een vrouw die deze aan de koningin geschreven had. Deze brieven kwamen altijd voor advies bij de armenraden. 'Mevrouw', schreef de aanvraagster, 'ik moet nodig een nieuw hemd hebben en ik heb hetzelfde postuur als uw dochter', weshalve ze verzocht haar een aflegger te zenden. Een integer man, die veel geleerd had van en met waardering sprak over de reeds genoemde pioniere op het gebied van de armenzorg Mevrouw Muller-Lulofs.

Een andere docente die mij boeide was de gepromoveerde juriste mevrouw mr.P.M. Franken-van Driel. Zij was een 'uitloper' van de eerste feministische golf die in die tijd aardig aan het afebber was en een verlate exponent van de zogenaamde hobbezakkenbeweging. Hoewel vaak curieus, waren de kleren niet het boeiendste aan haar. Zij doceerde Sociale Stromingen en Vrouwenbeweging. Ook zij kwam uit de NCSV en haar lessen hadden een grote openheid voor andere maatschappijopvattingen dan de hare. Zij stimuleerde tot zelfstudie en begeleidde die ook, wat gezien het feit dat ze slechts enkele lessen per week had niet vanzelfsprekend was. Met genoegen denk ik terug aan de studie over de revisionist E. Bernstein die ik onder haar leiding maakte. De lessen over vrouwenbeweging hadden, ondanks het feit dat ze met een zeker naïef enthousiasme gegeven werden, grote invloed op mij. En ik denk nog wel eens hoe zij zich verheugd zou hebben wanneer zij de tweede feministische golf had mogen meemaken.

Tenslotte de derde interessante figuur, mr. A. de Graaf⁷. Zijn naam leeft thans nog voort in een stichting die zich met vragen rond de prostitutie bezighoudt en ik vermoed dat hij zich in zijn graf zou omdraaien wanneer hij de adviezen zou lezen die onder zijn naam af en toe uitgebracht worden. Het enige wat de stichting van nu en de Graaf nog verbindt schijnt mij de opvatting dat het onrecht en immoreel was de lasten van de prostitutie alleen op de schouders van de prostituée te leggen en de prostituant buiten schot te laten. Hij was

7 Uitvoerige informatie over mr. A. de Graaf is te vinden in: *Feest en Strijd, uit de geschriften van mr. A. de Graaf*, Amsterdam 1937, met een volledige bibliografie van zijn publikaties.

een bijzonder preuts man (de bijnaam waarmee hij in kleine kring fluisterend werd aangeduid als ‘het pornograafje van Zeist’ – zijn woonplaats – zou hem ongetwijfeld geschokkeerd hebben). Zijn werk was, behalve medewerking aan de voornoemde Centraal Bond met de lange naam en talloze bestuursfuncties, prostitutiebestrijding en bestrijding van de handel in vrouwen en meisjes op nationaal en op internationaal (o.a. de Volkenbond) beleidsniveau. Naast deze onderwerpen oriënteerde hij ons ook over de bekende protestantse opwekkingsbeweging in de 19e eeuw: het Reveil, waarvan de vrijzinnige theoloog Roessingh in een prachtig boekje *Het Modernisme in Nederland*⁸ gezegd heeft: ‘Alles wat er in de Nederlandse geestelijke geschiedenis van de 19e eeuw de moeite van het vertellen waard is, begint bij het Reveil’. Hijzelf was in zekere zin een nazaat daarvan, een aristocratische figuur die deze godsdienstige en maatschappelijke stroming letterlijk voor ons opriep in zijn persoon en wat precies geformuleerde verhalen. Maar wanneer hij ons moest voorlichten over de prostitutiebestrijding, raakte hij in verlegenheid, je kon, zo leek hij te denken bij deze onschuldige meisjes toch niet het woord hoer of prostituée gebruiken, en dan trachtte hij, bijna hikkend allerlei omschrijvingen te geven waaruit wij iets zouden kunnen begrijpen. Ik werd er zenuwachtig van en had bijna de neiging te zeggen: ‘Man, zeg toch gewoon prostituée’. Maar ik hield mij gelukkig toch nog in, want dat zou de verheven sfeer in deze lessen wat al te ruw hebben verstoord.

Dat er generlei beroepsprofiel was werd ook duidelijk door de zeer uiteenlopende, bonte mengeling van vakken op het lesrooster die op de buitenstaander een vreemde indruk maakten. Naast de reeds eerder genoemde, als oriëntering op werkvelden, en naast maatschappijleer en psychologie, kwamen daarop ook voor: Handenarbeid, Zang, Boekhouden, Kennis der Natuur en dergelijke. Kennis der Natuur onderrichtte ons onder andere over het verschil tussen een bol en een knol en over het functioneren en vangen van luis en vlo (gedierte dat in die tijd meer voorkwam dan nu). Handenarbeid begon met fröbelen, in de zangles leerden we geestelijke liederen en kampliedjes. Men kan zich afvragen of niemand verbaasd was over dit allegaartje. Natuurlijk was dat wel zo, maar de opleiding wilde zoveel mogelijk beantwoorden aan de vragen van de werkvelden en die vroegen om deze vaardigheden. Als je jeugdwerk deed moest je kunnen figuurzagen, kampliedjes kennen en iets van de natuur weten. Maar dat vlooienvangenonderricht vond ik wel erg gek, temeer

8 K. H. Roessingh, *Het Modernisme in Nederland*, Haarlem 1922.

daar ik zelf, die vaak door dat vee bezocht werd, een betere techniek had dan de docente die het alleen uit een boekje had.

Toch had de opleiding iets. Behalve de reeds genoemde buitenweten en 'evaluaties' was het ook de persoon van de directrice die een volstrekt onautoritaire vorm van leidinggeven had. Wat uiteraard in die tijd sommige mensen ergerde maar wat, naar ik geleidelijk ervoer, een model bood voor een latere omgang met mensen in het werk. Daar kwam nog bij dat Justina Bakker in haar studietijd pedagogiek als bijvak had gehad en geïnteresseerd was in de destijds vooral in het buitenland ondernomen experimenten op onderwijsgebied (Jenaplan, Walddorfschool, etc.). Voor zij aan deze werkkring begon had ze contact gehad met Kees Boeke en zijn opvoedings- en opleidingsidealen. En nu trachtte zij een aantal van deze uitgangspunten te vertalen naar de leeftijdsgroep van de CICSA en dit opleidingstype. Het allegaartje van vakken kan men met wat goede wil ook nog in dit verband zien. Leren is niet alleen iets met de hersenen, maar ook met de handen en het gevoel. En hoewel deze gezichtspunten destijds nog niet veel navolging vonden kwam niemand op de gedachte voornoemde onderwerpen als 'toeters en bellen' aan te duiden, zoals nu wel gebeurt, veelal door mensen die van toeten noch blazen weten. Vooruitgang is toch maar een betrekkelijke zaak. In dit alles kwam ook duidelijk een stijlverschil met de School voor Maatschappelijk Werk naar voren die zich graag modelleerde naar de Universiteit en veel nadruk trachtte te leggen op wetenschappelijke vorming. Terwijl de CICSA persoonlijkheidsvorming ten behoeve van het toekomstige beroepsleven evenzeer als tot zijn directe doeleinden behorend zag.

De praktische opleiding viel, zoals opgemerkt, afgezien van de vooroefeningen in het eerste jaar, bij de CICSA doelbewust aan het begin van het tweede jaar, opdat men niet te lang zou theoretiseren over hoe het in de wereld toeging, hoe menselijk tekort en menselijke nood eruit zagen en hoe men zelf met dit alles zou omgaan. Overigens was die clubmiddag of avond in het eerste jaar ook rijk aan ervaringen. Met twee jaargenoten kreeg ik de leiding van een groep van omstreeks vijftientig meisjes tussen negen en veertien jaar, gesitueerd in een gebouw op de Oudezijds Achterburgwal. Niet alleen mijn geheugen, maar ook een oud aantekenboekje dat ik toevallig terugvond, herinnerde me er aan dat het een roerige troep was, waarin we met veel moeite de, in die dagen veronderstelde orde, handhaafden. Het was een evangelisatiepost in de hoerenbuurt en afgezien van vertellen, spelletjes en handenarbeid werd er veel gezongen. Natuurlijk uit de piëtistisch-sentimentele bundel van Johannes

de Heer, waarvan sommige liederen nu nog wel bekend zijn door de EO. Een tophit was:

*Daarboven juicht een grote schaar
Van kinderen voor Gods troon.*

Geen wonder, beneden viel er niet zoveel te juichen. De armoede van toen – voor ons vandaag onvoorstelbaar – leerden we daar goed kennen. Niet alleen door huisbezoek maar bijvoorbeeld ook toen we eens een uitstapje naar Artis maakten. Het bleek dat verschillende kinderen, zo vlak bij de Dam wonend, nog nooit in een tram (to ct per rit) gezeten hadden, en dit op zichzelf was al een groot feest. De meisjes mochten zelf ook altijd een te zingen lied uitkiezen en hierbij verbaasden we ons het meest, dat terwijl wij uit oprecht gemeente tact niet waagden iets aan te geven dat de achterbuurt en de armoede bij name noemde, er telkens weer met enthousiasme gekozen werd:

*In een steeg en een slop vol ellende en nood
Vond ik een knaap aan de rand van de dood
Men vroeg hem hoe 't met zijn ziel was gesteld
Nooit, zei hij, heeft men mij daarvan verteld.
Enzovoort.*

Dat op de rand van de dood zulk een curieuze conversatie gevoerd werd, viel in die tijd blijkbaar aan bijna niemand op. En de kinderen schenen het geheel toch wel prettig te vinden. In dat oude notitieboekje lag ook nog een vodge papier met een krabbel van een moeder erop: 'Juf mag Mientje weer terugkomen, ze heeft er zo'n spijt van'. En Mientje mocht natuurlijk terugkomen, ondanks de herrie die ze vaak trapte.

In de stage van vijf maanden, na het eerste jaar, waren we niet beperkt tot Nederland alleen. Er bestonden ook destijds allerlei internationale betrekkingen. De eerder genoemde 'Centraal Bond' had veel contacten in Europa. En ook de opleidingen hadden over de grenzen gekeken. Vooral door het in 1929, mede door Alice Salomon, als onderdeel van de toen in het leven geroepen International Association of Social Work opgerichte Committee of Schools of Social Work (later verzelfstandigd als International Association of Schools of Social Work) was er een uitwisseling van inzichten en ervaringen op Europees niveau ontstaan. Wanneer iemand zich behalve op een of meerdere werkvelden ook in het buitenland wilde oriënteren, was daartegen geen bezwaar. Veel later, toen de praktijkbegeleiding en de beroepsscholing veel intensiever werden is men van deze mogelijkheid, waarvan overigens toen weinig gebruik gemaakt werd, teruggekomen.

Ook in dit deel van de opleiding ontbrak beroepsgerichtheid of specialisering die gezien de mogelijkheden ook niet te verwezenlijken was. Het was meer een opdoen van ervaringen en daaraan heb ik dan ook rijkelijk mijn deel gehad. Ik bracht de eerste maand door in een kinderkuis in Zwitserland. Men leefde daar destijds ‘van de hand in de tand’, vromer gezegd ‘aus Gottes Hand’. Als er geen schoenen voor de kinderen waren werd dit in de wekelijkse bidstond ‘voor Gods aangezicht’ gebracht. En zie, binnen een week lag er een cheque in de bus, zodat de kleinen, die overigens ’s zomers meestal blootvoets gingen, weer geschoeid konden worden. Maar de ‘hand des Heren’ was niet zo gul. Het was er armoe troef. Wat overigens wel overeenstemde met de uitgangspunten van de groep die achter dit werk stond. De kinderen moesten niet opgevoed worden tot overvloed, maar tot een sober, zo niet pover bestaan. Of hierin bewust Pestalozzi, die van mening was dat men de kinderen der armen opvoeden moest tot armoede, nagevolgd werd, is mij niet duidelijk geworden⁹. Ik ben altijd gefascineerd geweest door religieuze en sociale randbewegingen, en keek geboeid naar deze opvoedingswijze. Maar ze kon me niet bekoren. Zelfs de barmhartige Samaritaan gaf aan de herbergier geld voor de toekomstige verzorging van de man die onder de moordenaars gevallen was en liet het niet op het laatste nippertje aankomen. De opvoeding in dit huis was vroom, streng, warm en hartelijk.

Het tweede gedeelte van deze periode tot Kerstmis bracht ik door bij een inrichting van de Innere Mission in Duitsland. Deze inrichting in de sloppenwijk (Gängeviertel) van Hamburg had een tehuis voor werkende meisjes en een instuif voor schoolkinderen. Ook hier weer weinig bewust vakmatigs, maar veel boeiends. Het was in het begin van de zogenaamde ‘Umbruch’. Hitler was juist aan de macht gekomen en zijn ‘hervormingen’ begonnen het hele Duitse bestaan te doordringen. De Innere Mission, althans die in Hamburg, was vurig anti-Hitler en rekende zich tot de ‘bekenkende Kirche’, de grote verzetsbeweging binnen de protestantse kerken. Hier viel veel waar te nemen en mee te leven aan menselijke en maatschappelijke problemen en processen, ook bij mijzelf. Veel zelfstandig werk kon men natuurlijk nog niet doen, behalve de leiding van kindergroepen in de instuif. In het tehuis werd men geacht alles met de meisjes mee te doen. Zo ook de was. ’s Maandagsmorgens vroeg stonden we in een onverwarmde kelder in een wastobbe met ijskoud water – want ook

⁹ Zie b.v. Wolfgang Rainer Wendt, *Geschichte der sozialen Arbeit*, Stuttgart 1983, p. 21, met verdere literatuurverwijzingen.

deze inrichting was arm, geld voor de eenvoudige wasmachines van die tijd kon er niet af en bovendien vond men het wel nuttig dat de meisjes die geen werk hadden zo bezig gehouden werden – op een wasbord op de hand de was te doen. In minimum van tijd waren mijn vingers vol wonden. Ik voorzag ze van pleisters zonder overigens te klagen; daar was ik te trots voor. Desondanks werd ik door de medewerkers uitgelachen: ‘die fijne dameshandjes die niet tegen zoiets konden’. En de volgende weken was het weer hetzelfde, de pleisters lieten natuurlijk los en de wonden werden dieper, de spot erover bleef. Jaren daarna droegen mijn vingers littekens als herinnering aan deze boeiende stage. En mediteerde ik over de woorden van Anna Maria van Schürman, de geniale 17e-eeuwse vrouw, die na bekeerd te zijn tot de religieus-communistische sekte van de Labadisten, heel haar intellectuele welvarende leven opgaf om in de kolonie van deze sekte in het Friese Wieuwerd eveneens aan de wastobbe te staan: ‘De wastobbe is het graf van de hoogmoed’. Niet dat ik zo hoogmoedig was maar wat niet was kon worden. De keukendienst gaf mij meer voldoening omdat ik daarin beter de meisjes leerde kennen. Ik had de verschillende dossiers bestudeerd maar kon nu iets ervaren van hoe zij voelden en dachten. Later mocht ik tot ieders genoegen leiding geven aan de opvoering door de meisjes van het sprookje ‘das tapfere Schneiderlein’.

Minstens zo interessant als deze ervaringen waren die in verband met de politieke situatie. Men was, zoals opgemerkt, vurig anti-Hitler, maar wanneer ik probeerde iets te zeggen over de beginnende praktijken tegen de joden werd mij het zwijgen opgelegd; daar kon ik niet over oordelen, die situatie was in Duitsland heel anders dan elders. En Hitler had toch maar de smaad van het verdrag van Versailles ongedaan gemaakt en Duitsland zijn nationale eer teruggegeven. Een van de vele merkwaardige belevenissen was het meemaken van de ‘Zondag van de kinderrijke gezinnen’ (vanaf het vierde kind, dan kreeg men een partijmedaille). Er was, gestimuleerd door Hitlers uitspraak in *Mein Kampf*, dat Duitsland ‘Weiber’ nodig had ‘die wieder Männer zur Welt zu bringen vermögen’, een Bond van kinderrijke gezinnen opgericht. Op die zondag trokken de leden van deze bond met hun kinderen achter hun vaandels en banieren naar de hoofdkerk, de Michaelisdom. Daar waren voor hen ereplaatsen gereserveerd. En de dominee stichtte de aanwezigen met de tekst uit het Evangelie van Johannes (15:8): ‘Hierin is mijn Vader verheerlijkt dat gij veel vrucht draagt’.

Het was een leerzame stage, die mij, gestimuleerd door de eerder genoemde docente mevrouw Franken-Van Driel, ook ertoe bracht de

positie van de vrouw onder Hitler nader te bestuderen. Hetgeen resulteerde in de publikatie van twee artikelen onder de titel 'de Vrouw in het Derde Rijk', in 1935 in de voorganger van het huidige *Wending*, het *Algemene Weekblad voor Christendom en Cultuur*. Het schrijven kon ik trouwens in deze opleidingstijd niet laten. In 1934 had ik, trouw aan mijn eerste liefde, de literatuur, een kleine bloemlezing met inleiding over de 17-18e-eeuwse dichter Jan Luyken het licht doen zien.

De tweede praktijkperiode na het tweede theoretische jaar begon met enkele maanden werken voor een crisiscomité in Nijmegen en 's avonds in een clubhuis voor fabrieksmeisjes 'De Haard'. Zowel de confrontatie met de armoede en werkloosheid van die dagen als met de situatie van de fabrieksmeisjes verdiepten mijn maatschappelijke inzichten en mijn politieke stellingname. Colijn had ook voordien nooit mijn sympathie gehad, ik was nu zeker dat die opvatting terecht was.

De slotfase van mijn opleiding voltrok zich in Emmen bij de Centrale Vereniging voor de Opbouw van Drenthe (later Stichting Opbouw Drenthe) in de afdeling: Instituut voor jeugd- en ontwikkelingswerk. Het was daar pionieren. Opbouw Drenthe was enkele jaren geleden overgegaan tot een andere werkwijze. In plaats van zich vooral te richten op de zuid-oosthoek van deze provincie, waar reeds jarenlang een grote sociale en economische nood heerste en onder meer getracht werd door buurthuiswerk in bepaalde sociale en culturele behoeften te voorzien, richtte men zich nu op meer algemene stimulering van het bestaande jeugd- en verenigingsleven over de gehele provincie. Om de kwaliteit daarvan te verbeteren werden adviezen gegeven over organisatie en programmering, werden leiderscursussen gehouden, werd gepoogd het niveau van de veelvuldige feestvieringen te verhogen. Ten behoeve van het laatste was er een bibliotheek met amateurtoneelstukjes en lekespelen en een kostuumcentrale ingericht waar de verenigingen heel goedkoop materiaal voor hun bijzondere avonden konden huren. Over dit alles later meer.

Mijn eerste activiteit in deze sector was het naaien van kabouter-schoentjes. Aan de meeste vormen van handwerken had ik altijd gruwelijk het land gehad en mijn vaardigheid hierin was niet al te groot. Maar de taak werd met opgewektheid verricht in het buurthuis te Emmerschans, dat hoofdbureau van voornoemd instituut was geworden en waar de kostuumcentrale ondergebracht was. Dit buurthuis was gelegen aan de rand van de toen nog intacte Emmerdennen en had als achtergrond een gehucht van krotten en keten waar de allerarmsten van die tijd woonden. Maar wat daar aan hulp verleend werd

viel toen grotendeels onder een andere afdeling van Opbouw Drenthe: Het Bureau voor Jeugdzorg en Maatschappelijk Werk. Ook in deze stage leerde ik veel. Alles werd gedaan wat de hand vond om te doen: medewerking aan poppenkastvoorstellingen, assistentie bij jaarfeesten in de dorpen en voorlichting aan jeugdleiders enzovoort. Daarenboven werd ik uitstekend georiënteerd over het gehele pakket van diensten dat Opbouw Drenthe de bevolking aanbood en met de bevolking trachtte tot stand te brengen.

In al deze stages bleef er regelmatig contact met de opleiding. Elke drie weken werd een werkverslag gestuurd waarop, zonodig, gereageerd werd en vanwege de opleiding werd tenminste eenmaal in een periode een bezoek gebracht waarin zowel met de stagiaire als met de leidinggevende van de instelling de gang van zaken besproken werd. De opleiding werd besloten met een week van nabespreking waarbij ook een beroep gedaan werd op de gediplomeerden contact te houden en eigen werkervaring door te geven, zodat volgende generaties daarvan konden profiteren.

Ik werd dus nu bevoegd geacht te gaan werken. Overigens betekende die bevoegdheid niet zoveel, ze was niet verplicht en werd ook vaak niet zo erg gewaardeerd. Toewijding, die had men nodig en als men die had kwam de rest vanzelf. Er waren in allerlei vormen van hulpverlening meer zogenaamde 'onbevoegden' werkzaam dan gediplomeerden van opleidingen.

En ik was vrij en had – weliswaar een beetje laat – het gevoel eindelijk mens te zijn. Maar de markt had niet zoveel te bieden, althans niet aan betaald werk. Dikwijls werd verondersteld dat de 'höhere Tochter' wel een toelage van het ouderlijk huis kreeg of zelf over middelen beschikte. Het was dus voor mij een verrassing dat van twee kanten een beroep op mij gedaan werd. Van een landelijk protestantse vrouwen- en meisjesorganisatie om naar het toenmalig gehele Indië te gaan om daar vrouwen- en jeugdwerk te organiseren en te stimuleren, en door Opbouw Drenthe, door de sector waarin ik mijn laatste stage had gedaan en waar een vacature ontstaan was. Na veel wikken en wegen – Indonesië trok mij gezien mijn avontuurlijke neigingen wel aan, maar ik wist niet of ik het werk dat ik tamelijk alleen moest doen en dat zich over de gehele Archipel uitstrekte, wel aan zou kunnen – koos ik voor Opbouw Drenthe. Wel met aarzeling, ik had veel liever bij het Bureau voor Jeugdzorg en Maatschappelijk Werk van deze organisatie een baan gehad, maar men zegde mij toe dat zodra daar een vacature kwam, ik mocht overstappen. Daarvan is het overigens nooit gekomen. In het najaar van 1935 trok ik naar Drenthe op het destijds riant geachte salaris van f 125,- in de maand

(geen pensioenregeling, geen vakantietoeslag). Riant, want een jaargenote werkte na diplomering bij het clubhuis waar ik stage deed, de Haard te Nijmegen, voor f 25,- per maand en kost en inwoning bij een bestuurslid; f 50,- per maand in de interne kinderbescherming werd heel redelijk geacht¹⁰. Maar ook werd een half-time baan in de externe kinderbescherming met f 25,- per drie maanden gehonoreerd! De salarissen lagen op zijn best op het niveau van een geschoolde arbeider, dat was uitzondering; meestal op dat van een ongeschoolde arbeider of onder de armoedegrens. Het was immers maar vrouwenwerk, de familie zou wel bijspringen en het was 'liefdadigheid', daarom moest men niet om geld maar uit liefde werken. Ik was dus voor die tijd goed uit en hoewel ik de dubbeltjes tellen en omkeren moest, voelde ik me gelukkig. Eindelijk was ik financieel onafhankelijk en in staat een eigen leven op te bouwen.

10 J.K. Bakker, De School voor Christelijk Socialen Arbeid, in het tijdschrift *De Jonge Vrouw*, Baarn, juni 1934.